

Л. Ковальський,
доктор архітектури
завідувач кафедри теорії архітектури
Київського Національного університету
будівництва і архітектури

Г. Ковальська,
кандидат архітектури, доцент кафедри
дизайну архітектурного середовища
Київського Національного університету
будівництва і архітектури

В. Смілка,
Завідувач відділом містобудування Київської міської Держадміністрації

АРХІТЕКТУРА ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ, ЯК ОДИН ІЗ АСПЕКТІВ КУЛЬТУРОЛОГІЇ МІСТОБУДУВАННЯ

Культурологічні аспекти завжди були невід’ємною складовою архітектурно-містобудівної діяльності. Перебудова соціальних відносин в Україні після отримання незалежності, перехід до ринкової економіки потребує поглиблення досліджень у галузі культурології містобудування. Є багато визначень поняття “культура”. Ми приведемо цитату з відомої монографії Ю.М. Білоконя, І.О.Фоміна “Наука і творчість в архітектурі” [2]: “Найзагальнішим визначенням поняття “культура” прийнято вважати діяльність людини в різних сферах, спрямовану на створення матеріальних, а також духовних цінностей у науці, мистецтві, архітектурі, філософії, моралі... Культура включає всі форми духовного життя людини – розумового, релігійного, естетичного”. В даній статті розглядається взаємовплив освіти та архітектури навчальних закладів як один із актуальних аспектів культурології архітектурно-містобудівної діяльності. При цьому висвітлюються історичні закономірності формування закладів освіти, сучасні проблеми комплексного розвитку мережі різних типів навчально-виховних закладів.

Україна тепер переживає складний період переходу від значно зарегульованої системи планової економічної діяльності та заполітизованих суспільних відносин до ринкових механізмів організації

© Л. Ковальський, Г. Ковальська, В. Смілка, 2013

господарської діяльності та демократизації суспільного життя. Всі ці складні процеси значно впливають як на загальний розвиток освітньої галузі, так і на формування мережі навчальних закладів. Для того, щоб виробити ефективні прийоми удосконалення архітектури навчальних будинків в сучасних умовах та передбачити перспективи їх розвитку доцільно в історичному аспекті розглянути взаємовплив еволюції освітньої галузі та прогресивних архітектурних ідей. Це особливо цікаво та корисно, тому що, як свідчить досвід, загальний стан культури та окремих її аспектів, у тому числі освіти, відповідні течії та стилі періодично еволюційно, а іноді і революційно, змінюються, при цьому часто відроджуються. Про це свідчить і широке розповсюдження таких стильових ознак в архітектурі, як “історизм”, “неоконструктивізм”, “необароко”, “постмодернізм” тощо.

Подібні відродження характерні і для освітньої галузі. Так, розповсюджені в даний час в Україні “нові” типи навчальних закладів ліцеї та гімназії були вперше впроваджені ще на початку ХІХ ст., а потім відкинуті, як помилкові. В кінці ХХ ст. знову відроджені. Подібні зміни характерні і для коледжів, академій, університетів та інших популярних в даний час закладів освіти.

Відправним етапом розвитку самобутньої української культури, в т.ч. освіти, вважається прийняття християнського світогляду. У різних населених пунктах засновувались монастирі, які перетворювалися на місцеві осередки культури. В культових спорудах зародились і перші заклади шкільної освіти. Офіційно вважається, що (згідно літописів) перша школа відкрита князем Володимиром у 988 р. у Десятинній церкві Києва. Є свідчення, що Ярослав Мудрий в Софії Київській (1037р.) також заснував свою школу та бібліотеку, про що свідчить напис на стіні собору “Піщан писал в дяки ходи виучеником”. В монастирських будівлях для школи виділялись спеціальні зони, або споруджувались окремі блоки.

Незважаючи на те, що перші осередки освіти в Київській Русі ще не сформували цільну мережу закладів освіти, подібну до Західної Європи, де в цей час уже зароджувались елементи вищої освіти, все ж навчання грамоті населення, будівництво культових споруд, де формувались і перші осередки освіти, відіграло важливу роль в подальшому розвитку культури та освітньої галузі, в т.ч. архітектури навчального середовища. Характерно, що заклади освіти ще в епоху їх становлення сприймалися важливими містоформуючими об’єктами.

Політичне єднання окремих земель в епоху Київської Русі, зміцнення економічних зв’язків з сусідніми країнами обумовили розши-

рення містобудівної діяльності. Окрім Києва почали активно розвиватися Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Ніжин та інші міста. На жаль, як вважають більшість істориків, татаро-монгольське нашествя в 30–40-х роках XIII ст. призупинило розвиток Київської держави.

Політична роздробленість, дрібні інтриги між князями, місцеві сварки (що, на жаль, і в подальшому було характерно для політичного життя в Україні) підірвали могутність держави і обумовили експансію на Україну в XIII–XV ст. більш успішних сусідніх держав.

Переломним періодом у формуванні національної самосвідомості українського народу, в тому числі розвитку національної культури та освіти, вважається друга половина XVI – початок XVII ст. У цей період починається активне відродження центральних зон України. Лише на Київщині було засновано більше 200 нових міст. Активна господарська діяльність та торгівля потребували грамотних людей та навчених майстрів. Якщо в епоху Київської Русі основним носієм культури та освіти була церква, то в цей період православні школи, друкарні, бібліотеки почали створюватися переважно при маєтках заможних магнатів, відданих православної вірі.

Окремі групи міщан, передусім ремісники і купці, для збереження національної культури, підтримки православної церкви та збіднілих верств населення почали об'єднуватися у так звані братства. Однією з найважливіших заслуг братств безумовно вважається їх сприяння шкільній освіті та книгодрукарству. Історики особливо відмічають заслуги Львівського братства, яке у 1586 р. заснувало власну грецько-слов'янську школу. В структуру Успенського братства поряд з шкільними кімнатами входили також інтернат з їдальнею для бідних дітей і сиріт та друкарня, в якій Іваном Федоровим була видана фактично перша українська книга “Апостол”.

У львівській братській школі отримали освіту багато відомих діячів того періоду, в т.ч. Петро Могила, який зробив вагомий внесок в розвиток української культури. Як за рівнем освіти (школа навчала грецької й латинської мови та надавала вищі ступені літературної освіти: поезику й риторіку), так і за архітектурною виразністю храмового ансамблю Успенський комплекс довгі роки виступав як флагман православ'я в Західній Україні. Лише у 1708 році львівське братство змушене було прийняти унію.

В Україні на початку XVII ст. окрім Львова діяло близько 30 братських шкіл. Фахівці відмічають Луцьку школу, яка займала окремий кам'яний будинок і, подібно Львівській та Київській, мала підвищений статус. Статут Луцької братської школи затвердив Константинопольсь-

кий патріарх, надавши їй право ставропігії (підпорядкування безпосередньо патріарху). Це підтверджує вагоме значення, яке надавалось в той період шкільній освіті.

Палким захисником православних традицій та ініціатором розвитку в Україні освіти був князь Острозький, який в одному з найбільш розвинутих міст того періоду у 1576 р. створив навчальну академію, яка давала освіту (наближену до вищої) за прикладом розвинутих країн Західної Європи. На жаль, проіснувала академія недовго. Після смерті Костянтина Острозького (1608 р.) вона починає занепадати. Його онучка Анна, яка фанатично піддалася католицькій вірі, передала академію єзуїтам. Однак результати діяльності академії не зникли безслідно. Ініціатива князя Острозького знайшла багатьох послідовників.

У наші часи, в кінці 2-го тисячоліття в Острозі відроджено історичний навчальний заклад, збудовано сучасний комплекс під назвою Національний університет “Острозька Академія”, де зберігаються ряд історичних видань та інших реліквій.

Оскільки культура Західних районів України розвивалася в умовах польської експансії, зіткнення католицької і православної церков, то кожна зі сторін прагнула використати всі засоби для посилення свого впливу. Своєрідним результатом такого протистояння стала широка мережа різноманітних шкіл. Після утворення Речі Посполитої у 1569 р. в Україні з’явилися єзуїтські колегіуми, які були добре організовані і фінансово забезпечені. Характерним прикладом католицького навчального закладу того періоду може слугувати єзуїтський колегіум, створений у 1624 р. в Острозі. У забудові міста в цей період став проявлятися стиль раннього бароко, який активно впроваджували прихильники ордену єзуїтів. Закономірно, що новий стиль було використано при спорудженні ідеологічного осередку єзуїтів, яким вважався в ті часи колегіум. Архітектурна виразність навчального закладу розглядалася як один з вагомих факторів пропаганди католицького світогляду. Деякі дослідники відмічають, що в XVII ст. це була одна з найбільших в краї єзуїтських будівель барокової архітектури.

Великий вплив на розвиток української культури та національної школи в цей період надавав Києво-Печерський монастир, особливо при архімандриті Петрі Могили. У 1631 р. Могила відкрив у Києві Лаврську школу, яка за його ініціативою була об’єднана з Київською братською школою в єдиний навчальний заклад Києво-Могилянський колегіум. І хоча Київський колегіум отримав спочатку статус середньої школи, але з науково-методичного рівня не поступався вищим навчальним закладам, та в 1701 р. був перейменований в академію. Києво-Могилянська

Академія проіснувала 200 років і весь час була центром освіти, зігравши велику роль у розвитку культури і національної самосвідомості.

Отже, кінець XVI та початок XVII ст. вважається переломним етапом в суспільно-політичному житті України, зростає національна самосвідомість, підвищується престиж освіти, розширюється міське будівництво. Починає формуватися типологія навчальних будівель, як окремих архітектурних об'єктів. В основі планувальної структури навчальних корпусів використовувались переважно (характерні для монастирських келій) секційно-анфіладні або галерейні схеми. Найбільш виразні навчальні споруди цього періоду: бурса в Новгороді Сіверському (1667 р.), Київська академія (1701 р.), Чернігівський колегіум (1702 р.), Колегіум у Переяславі (1753 р.).

Цікаво, що в XIII ст. у Київській академії та Харківському і Переяславському колегіумах почали викладати архітектуру.

На початку XIX століття розвиток культури в Україні, в т.ч. освіти, в значній мірі залежав від політики Російської держави. Передові люди того часу розуміли, що здійснення реформ неможливе без корінної перебудови, насамперед, освіти. У результаті пошуку нових форм навчання перевага була віддана ліцейному типу навчального закладу, середньому між університетами і гімназіями.

Історію розвитку ліцеїв зазвичай пов'язують з ім'ям О. С. Пушкіна і його навчанням в Царськосельському ліцеї. Однак на період створення головного придворного навчального закладу (1811 рік) в країні існувало кілька подібних привілейованих середніх навчальних закладів закритого типу, в тому числі і в Україні.

У 1805 р. був створений Кременецький ліцей для навчання дітей польської шляхти. У цьому ж році граф І. А. Безбородько клопотав перед Олександром I про заснування в Ніжині "гімназії вищих наук" для незаможних дворян і молодих людей інших станів на кошти, заповідані його братом канцлером Л. А. Безбородьком. Ліцей був побудований в 1824 р. за проектом арх. Л. І. Руска. Помпезний 2–3-х поверховий будинок з великою колонадою став одним з найбільш великих і монументальних будинків міста. Він не втратив своєрідності і в наш час, там функціонує відомий педагогічний університет. У 1817 р. був відкритий Рішельєвський ліцей в Одесі, згодом перетворений в університет.

Швидке зростання в кінці XIX століття промисловості та торгівлі, загальний підйом культури міського населення викликали необхідність подальшого вдосконалення системи народної освіти. На початку XX століття в Україні сформувалася широка мережа навчально-виховних закладів.

Необхідно підкреслити, що навчально-виховні будівлі в XIX – на початку XX ст. часто грали провідну роль в композиції міської забудови, формували відповідальні планувальні вузли.

Підводячи підсумки аналізу розвитку системи освіти в дореволюційний період, можна зазначити, що на рубежі XX століття спостерігався значний підйом народної освіти, розширювалась мережа загальноосвітніх шкіл, створювались професійні училища, інститути та університети. Академік Л.С. Лихачов у згадках про цей період зазначає: “Школа завжди була найважливішою частиною загальнонародної культури. І разом з усією культурою до кінця XIX – початку XX століття вона переживала період розквіту. Школа, в якій навчався я, ще була чудовою! Нас вчили прекрасні, високоосвічені вчителі ..... І ця прекрасна школа залишалася такою, поки її не почали мучити реформами, душили нестерпним тягарем методик, програм, посібників. Поки у вчителя не відібрали право на вільну творчість ... Нас було вісімнадцять у класі, так що особисті, дружні відносини з учителем склалися у кожного”.

Подібним чином можна характеризувати і архітектуру навчальних закладів. Об’єкти освіти, як правило, виступали акцентами в міській забудові, формували центральні вулиці та площі. На жаль, у післяреволюційний період, особливо у 1930–50-ті роки, багато з прогресивних тенденцій у розвитку національної школи України як у змісті навчання, так і в принципах формування навчально-матеріальної бази, були забуті.

Після Жовтневої революції різноманітні початкові школи, гімназії та реальні училища були реорганізовані в “єдині трудові школи”. Єдність ставала основоположним принципом радянського школоведення. У перші післяреволюційні роки ще відчувався новаторський дух в організації шкільної освіти, що відбилося на творчих пошуках архітекторів. Школа розглядалася в соціальному і містобудівному аспектах як культурно-виховний і освітній центр не тільки для дітей, а й для дорослого населення. Створювалися різні типи шкільних установ з різноманітними формами навчально-виховної роботи: школи-фабрики, школи-заводи, школи-клуби, школи-комуни, дитячі містечка, шкільні кооперативи і т.д.

Однак у 1936 р. вийшла постанова “Про педагогічні перекирення в системі Наркомпроса”, а в 1937 р. постанова “Про перетворення так званих зразкових і дослідно-показових шкіл в нормальні”, які ліквідували останні експериментальні майданчики в шкільному навчанні.

Поняття “єдиної” школи стало трактуватися як “однакової” для всіх. Фактично заборонявся індивідуальний підхід до навчання в школі.

У будівництві нових шкіл декларувався принцип типізації як єдино можливий, у масову забудову різних регіонів країни впроваджувалися типові шкільні будівлі з однаковою технологією і одноманітною архітектурно-планувальною структурою. Жорстко нормувалися склади і площі приміщень. Значно знизилася питома вага загальношкільних приміщень. Будівництво за індивідуальними проектами в незначних обсягах збереглося лише в складних містобудівних умовах, що виключають застосування типових рішень.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років були спроби відродити різноманіття шкіл. З'явилися школи з фізико-математичним ухилом, створені видатними вченими, зародилися експериментальні шкільні майданчики педагогів-новаторів Ш. Амонашвілі, І. Волкова, В. Шаталова, П. Караківського та інші. Але це були окремі приклади, що істотно не вплинули на масове будівництво шкільних будівель, яке велося переважно на основі типових проектів з однаковою функціональною структурою. Сформоване положення в шкільному будівництві відображало особливості соціально-економічного розвитку суспільства.

Типізація безумовно відіграла позитивну роль у розширенні мережі шкільних будівель в умовах стрімкого зростання міст, індустріалізації будівельного виробництва. Якщо в 1935 р. у Києві побудовано 12 нових шкіл, то в 1936 – майже в три рази більше. Такими ж темпами розширювалася шкільна мережа в інших містах. Однак, незважаючи на те, що фактично через кожні 5–7 років робилися спроби вдосконалення системи освіти в цілому, модернізації навчально-матеріальної бази, вони не призводили до бажаного успіху, тому що не спиралися на регіональну специфіку, а все більше уніфікували і централізували систему шкільного навчання, вели її до все більш глибокого протиріччя як з багатовіковими традиціями навчання підростаючого покоління, так і з педагогічними і гігієнічними основами освіти. У вітчизняній практиці радянського періоду переважаючим став принцип навчання різновікових школярів з 1 по 10 (11) класи в загальних колективах єдиної загальноосвітньої, трудової, політехнічної школи. Це стало основою будівництва однотипних загальноосвітніх середніх шкіл.

У масовому будівництві 1950-х років за основу були прийняті типові будівлі шкіл на 880 учнівських місць. Проте вже у той період, навіть у порівняно невеликих мікрорайонах на 5–7 тис. жителів, була потрібна більш велика школа на 900–1000 учнів.

В умовах стрімкого зростання міст, ущільнення житлових утворень, укрупнення мікрорайонів до 10–15 і більше тисяч жителів в межах нормативного радіусу доступності 500 м було потрібно будівництво

2–3-х шкільних будівель. Це різко збільшувало питому вагу навчальних зон у структурі мікрорайону, ускладнювало їх планувальні рішення. На практиці з метою економії землі шкільні ділянки часто необґрунтовано скорочувались. Певний техніко-економічний ефект досягався за рахунок погіршення їх експлуатаційних якостей. В умовах інтенсивного житлового будівництва виникло явне протиріччя та невідповідність традиційних шкільних структур новим містобудівним тенденціям. В архітектурній науці та експериментальному проектуванні почався пошук більш ефективних принципів побудови мережі та типології шкільних будівель в ущільненій житловій забудові шляхом укрупнення навчальних закладів. З'явилися також гігієнічні дослідження, які підтвердили можливість збільшення шкільних контингентів за умови роздільного навчання молодших і старших класів в ізольованих секціях.

Над питаннями укрупнення об'єктів освіти працювало багато колективів у колишньому СРСР. Були створені наукові основи формування шкіл підвищеної місткості, розроблено ряд експериментальних та індивідуальних проектів великих шкільних комплексів. На першому етапі проблема вирішувалася шляхом укрупнення шкільних будівель до 2–3-х тисяч учнів відповідно до реальної кількості дітей шкільного віку, що проживають в мікрорайоні. Одна з перших шкіл великої місткості на 2032 учні була зведена в 1965 р. у м. Донецьку. Ще більш велика школа на 2600 учнів побудована в 1969 р. за проектом українських зодчих у Ташкенті. У цих школах був досягнутий певний функціональний і містобудівний ефект у результаті створення великого педагогічного колективу і значного розширення (понад типової програми) набору навчальних та загальношкільних приміщень.

Незважаючи на те, що укрупнені школи в той час мали багато прихильників, у т.ч. і серед педагогів, в цілому працівники народної освіти і гігієнічні служби не підтримали ідею укрупнення. Скупчення на порівняно невеликих шкільних ділянках і в єдиних навчальних будівлях значних різновікових дитячих контингентів створювало складні психологічні умови, ускладнювало адаптацію дітей, особливо молодшого віку в шкільному середовищі. Великі школи при традиційній структурі виявилися важко керованими, в них передбачалися в основному такі штати адміністративного та обслуговуючого персоналу, що і в звичайних школах. Це створювало об'єктивні складності для раціональної побудови навчально-виховного процесу. У тих випадках, коли проектами передбачалося чітке розділення великого комплексу на окремі навчальні зони з автономним функціонуванням молодших і старших класів, організаційно-педагогічні труднощі проявлялися менше.

Компромісним шляхом оптимізації розміщення шкільних будівель в укрупнених мікрорайонах (в умовах збереження традиційної структури та штатного розпису шкіл) стало створення кооперованих шкільних комплексів, що об'єднували 2–3 порівняно невеликих автономних навчальних заклади.

Принцип функціонування шкільних комплексів заснований на розміщенні декількох самостійних шкіл навколо кооперованого загальношкільного центру. Кожна школа має свій колектив учнів, для яких передбачається повний набір навчальних приміщень загальноосвітніх дисциплін. За рахунок ефекту кооперації додаткового до типового набору шкільних приміщень у комплексах передбачають спортивні зали, басейни, гурткові кімнати, збільшуються площі приміщень, розміри яких у традиційних школах недостатні для оптимальної організації навчально-виховного процесу.

Створення шкільних комплексів забезпечило додаткові умови для розширення форм і методів навчально-виховної роботи. Шкільні комплекси стали центрами урочної та позашкільної роботи у мікрорайоні, на їх базі організовано безліч творчих і спортивних секцій. Блокування шкіл до того ж дозволило на 15–20% скоротити площі шкільних ділянок без погіршення їх експлуатаційних якостей.

Укрупнення та кооперування шкіл було особливо актуальним та ефективним у кінці минулого століття, коли масово зводились житлові масиви, формувались потужні мікрорайони на околиці міст. У сучасних умовах житлове будівництво ведеться вибірково, часто в центральних районах міст, де немає вільних ділянок для створення закладів додаткового громадського обслуговування, в т.ч. нових шкільних будинків. У такій ситуації необхідні інші принципи формування закладів загальної освіти.

Згідно із Законом України “Про освіту” та Державною національною програмою “Освіта” в останні роки відбувається реформа загальноосвітніх навчальних закладів на засадах гнучкості і різноманітності навчальних технологій, врахування регіональних і місцевих соціально-економічних та містобудівних умов. На зміну традиційним одноманітним загальноосвітнім школам великої місткості, в яких навчаються діти з першого по одинадцятий класи, новими педагогічними положеннями рекомендується створювати різні типи шкіл, які забезпечують початкову (1–4 класу), основну (5–9 класи) або старшу (10 – 12) загальну освіту, відповідно I, II та III ступенів. Різні ступені шкільного навчання, залежно від місцевих умов, можуть функціонувати автономно або блокуватися.

Перехід до багатоваріантних моделей шкільного навчання, широке впровадження спеціалізованих шкіл для старшокласників, ліцеїв, гімназій створює педагогічні передумови для розукрупнення шкільних будівель. На рівні мікрорайонів поблизу житла при відсутності вільних територій доцільно створювати невеликі початкові (1–4 класи) або основні (1–9 класи), а школи для старших класів виносити на рівень житлових районів, де вони можуть блокуватися з відповідними закладами громадського обслуговування, професійно-технічними та вищими навчальними закладами.

В умовах ущільненої забудови особливо ефективним є блокування початкових шкіл з дитячими дошкільними закладами. Об'єднання “дитячий садок – початкова школа” забезпечує послідовність дошкільного та загальноосвітнього навчання і оптимальний перехід дітей з однієї вікової групи до іншої. Подібні навчально-виховні комплекси (НВК) в останні роки набувають широкого розповсюдження у вітчизняній та зарубіжній проектно-будівельній практиці. Раціональність формування цих установ у містах підтверджена педагогами і гігієністами.

Правову основу створення навчально-виховних комплексів “дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад” надає постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 1999 року № 348 щодо розвитку загальної середньої освіти та створення нових типів закладів – об'єднань “Дитсадок – початкова школа”. Затверджено “Положення про навчально-виховний комплекс”, яким передбачено створення різних типів навчально-виховних комплексів, що складаються з двох підрозділів: дошкільного та шкільного (зокрема, “дитсадок – початкова школа”).

Згідно даного положення основними завданнями навчально-виховного комплексу є: створення умов для різнобічного розвитку дитини дошкільного віку та учнів шкіл, збереження та зміцнення їх фізичного і психічного здоров'я, розвитку їх творчих здібностей і нахилів, формування гармонійної особистості. У складі шкільного підрозділу можуть бути класи з поглибленим вивченням окремих предметів, групи подовженого дня, пришкільний інтернат для учнів, які проживають у віддалених районах, тощо.

НВК можуть мати спеціалізацію: художньо-естетичну, фізкультурно-оздоровчу, вивчення іноземних мов та ін. Для дітей, яким потрібна корекція фізичного або розумового розвитку, необхідність тривалого лікування та реабілітації, можуть створюватись навчально-виховні комплекси спеціального та санаторного типу, матеріальне середовище яких має специфічні особливості. Організація НВК можлива на основі проек-

тування та будівництва нових будинків або на базі існуючих дошкільних навчальних закладів та загальноосвітніх шкіл.

Отже, в сучасних умовах ущільненої житлової забудови можливі різні напрямки формування шкільної мережі. Апробовані в кінці минулого століття принципи блокування та кооперування навчальних закладів залишаються актуальними і в даний період. Однак прийоми формування навчальних зон дещо змінюються. Можливість розділення традиційної школи на окремі рівні навчання, блокування початкових шкіл з дитячими дошкільними закладами, створення за межами мікрорайонів спеціалізованих шкіл-ліцеїв для старших класів, які доцільно формувати в комплексі з відповідними громадськими комплексами та центрами відкриває широкі можливості для удосконалення міської забудови та сприяє підвищенню загальнокультурного рівня населення.

Список літератури

1. Закон України “Про освіту” від 23.05.1991 № 1060-ХІІ.
2. Білоконь Ю.М., Фомін І.О. Наука і творчість в архітектурі / під редакцією І.О. Фоміна. – К.: Логос, 2006. – 208 с.
3. ДБН 360-92. Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень. Чинний з 10.04.02. – К.: Держбуд України, 2002. – 114 с.
4. Ежов В.И. Архитектура общественных зданий и комплексов / В.И. Ежов, С.В. Ежов, Д.В. Ежов. – К.: ВИСТКА, 2006. – 380 с.
5. Ковальський Л.Н. Архитектура учебно-воспитательных зданий / Л.Н. Ковальський. – К.: Будівельник, 1988. – 144 с.
6. Ковальська Г.Л. Архітектурне проектування навчальних закладів / Г.Л. Ковальська. – К.: КНУБА, 2010. – 148 с.
7. Ковальський Л.М., Ковальська Г.Л. Архітектура вищих навчальних закладів. Університети 3-го тисячоліття / Під заг. ред. Л.М. Ковальського. – К.: Основа, 2011. – 253 с.

Стаття надійшла до редколегії 6 травня 2013 р.